

**ПРЫСУТНАСЦЬ БЕЛАРУСКАЙ ШЛЯХТЫ
Ў КНІЖНАЙ ПРАСТОРАХ XVII–XVIII стст.
(некалькі рэфлексій над тастамантам
Канстантына Далмата)**

Уважлівае прачытанне актавых дакументаў нярэдка дазваляе выпрацоўваць меркаванне адносна пытанняў, на першы погляд з гэтымі дакументамі мала звязаных. У прыватнасці, мы маем справу з кніжнай гісторыяй Беларусі, калі пры павярхоўным прачытанні могуць заўважацца толькі паасобныя элементы, якія, падобна вяршыні айсберга, уносяцца над паверхняй, у той час як асноўная іх частка схаваная пад вадой. Паспрабуем скарыстаць усе магчымасці, якія даюць нам акты, і разгледзець у гэтым святле тастамант Канстантына Далмата.

Пра Далматаў, на жаль, засталася не шмат згадак у дакументах, тым не менш можна ў агульных рысах прасачыць паходжанне іх роду. Гісторыя яго пачынаецца на ўсходнеславянскіх землях у XV ст., калі пэўны Далмат атрымаў за заслугі маёнтак Ісайкі ў Аўручскім павеце Кіеўскага ваяводства. Такім чынам, да прозвішча яго нашчадкаў, аселях на Валыні, з'явілася дадатковае прозвішча – “Ісайкоўскія”.

Адным з нашчадкаў Далмата быў і прадстаўнік беларускай лініі Багдан Мацяевіч, які за сваю службу атрымаў у сярэдзіне XVI ст. ад каралевы Боны маёнтак Цапра ў Клецкім княстве. Княства гэтае тады яшчэ знаходзілася ў валоданні вялікіх князёў літоўскіх; толькі пазней, у 1558 г., Жыгімонт Аўгуст падарыў яго Радзівілам, якія заснуюць Клецкую ардынацыю. Што да маёнтка, дык менавіта ў ім Багдан Мацяевіч закладзе царкву, а яго сын Канстантын Далмат заснуе манастыр, якому ў 1618 г. надасць фондуш. Паколькі пра самога Канстантына звестак дайшло няшмат, дык нават такія класічныя працы па генеалогіі і геральдыцы, як, у прыватнасці, гербоўнікі Банецкага [1] і Урускага [2], згадваюць яго менавіта ў сувязі з гэтым

наданнем, а напрыклад, Нясецкі і Лешчыц яго увогуле не ведаюць [3].

Аднак звернемся да таго дакумента Канстантына Далмата, які нас перад усім цікавіць, а менавіта да яго тастаманта 1622 г. У гэтым акце тэстатар завяшчаў па сваёй смерці грошы на будаванне мураванае царквы ў Цаперскім манастыры і драўлянае ў Дзятлавічах, а таксама на выданне праваслаўных кніг у Вільні ды Кіеве. Копія гэтага акта (відымус 1653 г. з кніг трыбунальскіх) захоўваецца сёння ў Нацыянальным гістарычным архіве Рэспублікі Беларусь [4]. Працытуем яго фрагментарна: “На змурованье церкви в монастыре цеперском семънатцать тисечъ золотыхъ польскихъ, на серебро церковное, на рызы двое и на третих стихарь дияконовский богатого злотоглаву и на весь удел священнический и дияконовский две тысячи, на звонъ до тогож монастыря цеперского тысячу золотыхъ польскихъ ... по смерти моей малжонка моя маеть отдать до рук архимандрита монастыря брацкого виленского его М[ило]сти отца Мелетия Смотрицкого альбо по нем наступуючого, абы за его росказаньем, дозором и пильностью за всю тую [суму] семънатцать тисечъ церковь зо всею окрасою церковною змурована, аператы вси за две тысячи золотыхъ и звон за тысячу золотыхъ правдиве куплень былъ необорочаючи з тое справы ничого на жадную іншую потребу под его уважаніем. На збудованье церковное древняное охендожное выменью моем Дятеловичах, на серебро церковно, на книги, на звоны, на аператы священнический и дияконовский и на всю оздобу церковную, также и на побудованье монастыря законниковъ три тысячи золотыхъ польскихъ... зараз по смерти моей малжонка моя маеть отдать до рук Архимандрыта Киевского Печерского Его милости Елисея Плетенецкого... в которой церькви духовные мають за душу мою и малжонки моее Пана Бога просить и въ суботникъ нас уписать под своим збавеньем. На друкованые(!) книгъ церкви Божой потребныхъ и выданье з друкарни брацкой виленской под моим именем(!) и гербами две тысячи золотыхъ польскихъ малжонка моя маеть дать до рук Его милости отцу

Смотрицкому архимандриту брацкому виленскому альбо по нем наступуючому, жебы за его дозором друкованы, и продаваны были. За которые книги штокольвек попродавывали их на на тую и на эту суму од мене в семь тестаменте на друкованье книг отписаную зыщуть, все на... мурованья церкви брацкое заложенье Светого и Животворящего Духа обернути мають, а духовные монастыря брацкого виленского за душу мою и малжонки моее мають Пана Бога просить водлуг парадку набоженства Греческого, въ суботникъ церкви брацкое уписавши... На монастырь Киевского Печерский полторы тысячи золотыхъ польскихъ таковым же способом, абы найпервей затую суму Книги Церкви Божое належачие выдрукованы и на свет под моим же именем и гербами выданы были. А по розпроданью гроши вси заведомостию и волею Его милости отца Архимандрыта Киевского Печерского мають быть обернены на потребу того монастыря Печерского. На монастырь Печерский Микольский пустынный полторы тысячи золотыхъ польскихъ. А духовные тых монастырей мають, мене и малжонку мою в суботник уписавши, Пана Бога просить о отпусе грехов наших... на побудованье келей в монастыре пеперском, на школу и иное будованье того монастыря пятьсот золотыхъ польских...” [5].

На падставе гэтага тэксту можна вылучыць некалькі аспектаў стварэння і функцыянавання кнігі, на якія Далмат уплываў тым ці іншым чынам.

1) Першы з іх – гэта фінансаванне інстытуцый, што выкарыстоўваюць кнігу ў сваёй дзейнасці і камплектуюць кніжныя фонды, а менавіта: а) фундаванне царкваў, манастыроў і школ; б) удзел у камплектаванні іх бібліятэк. З надаўчых актаў мы бачым, што Канстантын Далмат фінансаваў або меў намер фінансаваць заснаванне Дзятлавіцкага манастыра ўключна з пабудовай пры ім царквы, будаванне новай царквы і школы пры Цаперскім манастыры, а таксама мураванае Святадухаўскай царквы ў Вільні. Што датычыць камплектавання фондаў, дык у тастаманце недвухсэнсоўна сказана пра закупку кніг для Дзятлавіцкай царквы; на папаўненне бібліятэчных фондаў

маглі таксама пайсці і сродкі, якія былі “обернены на потребу... монастыря Печерского”, дый, уласна кажучы, даход з мясцовасцяў, належачых Цаперскаму манастыру яшчэ з 1618 г.

Драўляная царква ў Дзятлавічах была-такі збудавана [6], а значыць, быў сфарміраваны і неабходны для адпраўлення літургіі кнігазбор пры ёй; пра манастыр, на жаль, нічога не вядома. Затое з іншых крыніц мы ведаем пра забеспячэнне богаслужбовай літаратурай цаперскай бажніцы. У прыватнасці, на асобніку Евангелля, выдадзенага Пятром Мсціслаўцам у 1575 г., прысутнічае ўкладны запіс Далмата, спалучаны з пацвярджэннем фондушу на Цаперскую царкву: “...Константин Долмат сюю книгу... оправленную позлотистую... надалем и положили на престоле в церкви Воздвижения ... в ыменью моем отчизном на цепре...” [7].

Мы маем таксама апісанні (праўда, значна пазнейшыя) бібліятэкі Цаперскага манастыра і царквы, на той час ужо вуніацкіх. Поўную карціну цаперскіх кнігазбораў найраней дае інвентар 1760 г., які быў складзены пры настояцелі вялебным Гераніму Манкевічу ЧСВВ. Ён змяшчае два рэестры: “Księgi Cerkiewne” і „Biblioteka Klasztoru Czerskiego” [8], якія, уласна, і апісваюць як царкоўную, гэтак і манастырскую кніжніцы.

Першы спіс уяўляе шырокі рэпертуар кніг, патрэбных на літургіі: наалтарныя Евангеллі, рознага роду службоўнікі, псалтыры, трыёдзі кветныя і посныя, трэбнікі, ірмалоі, мінеі, акафісты і інш. (у тым ліку два рымскія мшалы) – агульнай колькасцю ў 31 том.

У другім спісе пералічваюцца 119 пазіцый у 132 тамах, але рэальны аб’ём фонду павінен быць значна большы, паколькі часам адна пазіцыя можа змяшчаць, прынамсі, некалькі выданняў, пры тым што ў графе “колькасць” пазначана: “1” (напрыклад, “Torba panegirików – 4to – 1”). Вялікая колькасць лацінамоўных і “рускіх” выданняў схільныя да таго, што асноўнае ядро бібліятэкі стваралася яшчэ ў сярэдзіне XVII ст., бо пазней польская кніга чым далей, тым больш пачынае дамінаваць над кірылічнай і

лацінскай – як у айчынным кнігавыданні, гэтак і ў нападуненні бібліятэчных фондаў.

Пераважае ў бібліятэцы літаратура для пабожнага чытання („Cuda N.Panny po Rusku”, „Xiązka o postepowaniu w Doskonałości”), прапаведніцкія творы („Kazania N.Pannie sub Tit. Gospodyni”, „Kazania o Męce Pańskiey”), тэалагічныя трактаты („Teologia Moralna pisana”, „Tractatus Theologici 4to Libri”), рознага роду падручнікі і дапаможнікі („Alwar”, „Tabula Rhetoricae”), жыцці святых („Zywoty Świętych”, „Zywot S.Onufryusza); ёсць таксама літургічныя кнігі, у тым ліку і лацінскія („Ewangelia Ruska pisana”, „Officium Defunctorum”). Прысутнічае некалькі выданняў на італьянскай мове, наяўнасць якіх можна патлумачыць тым, што хтосьці з тутэйшых манахаў вучыўся ў Рыме (што не было справай вельмі рэдкай). Сярод паказаных у рэестры тытулаў твораў і імён аўтараў шмат такіх, якія мы часта сутракаем у інвентарах іншых манастырскіх бібліятэк: „Cedr Mistyczny”, „Lutnia Arolinowa”, некалькі выданняў вядомага твора Тамаша Кемпійскага (Thomas á Kempis) і г.д.

2) Другі аспект – гэта фінансавая падтрымка кнігадрукавання, якую, аднак, варта разглядаць у звязцы з іншымі задумамі Канстантына Далмата. Тое, што апошні планаваў будаваць цэрквы на атрыманыя ад продажу кніг грошы, дае нам матэрыял і для больш абагуленых разваг ды высноў. Па-першае, можна меркаваць, што друкаванне кніг на пачатку XVII ст. было дастаткова прыбыткавай справай і мусіла, як мінімум, сябе акупаць, калі выручаных ад продажу сродкаў павінна было хапаць на такія затратныя задачы, як будаванне цэркваў. Па-другое, сярэднезаможная шляхта, да якой належаў род Далматаў, не магла падобна, скажам, Радзівілам даваць грошы на выданне кніг толькі дзеля задавальнення сваіх ідэалагічна-рэлігійных патрэб, а таму старалася спалучыць гэтую справу з атрыманнем даходу, які тым не менш накіроўваўся на пабожныя мэты.

Не ўсё, аднак, з планаў Далмата збылося. Напрыклад, царква ў Цаперскім манастыры вымуравана так і не была – бо і ў пазнейшых інвентарах яна надалей выступае як драўляная [9]. Нічога бібліёграфам не вядома таксама і пра

наклады Далмата віленскіх выданняў. Гэта ўсё гаворыць пра тое, што грошы, якія, дзеля ажыццяўлення волі памерлага, павінны былі быць перададзеныя Мялецію Сматрыцкаму, да адрасата не дайшлі. Каб тое высветліць, нам вельмі дарэчы было б ведаць час смерці тэстатара, аднак, як ужо гаварылася, у літаратуры патрэбнай нам інфармацыі знайсці не ўдалося. Таму падыдем да праблемы з іншага боку.

Як мы пабачылі з цытаты тастаманта, пэўная сума мусіла быць перададзена і кіеўскаму архімандрыту Елісею Пляцінецкаму на друкаванне кніг у Кіеве. І сапраўды, у каталогах украінскіх старадрукаў прысутнічаюць звесткі пра два выданні, выпушчаныя там пад гербам Далматаў [10]; першае з іх мае прысвячэнне Канстантыну, другое – яго сыну Рыгору. У прыватнасці, гэта “Беседы на Деяния св. Апостолов” Яна Златавуснага 1624 г. выдання і “Толкование на Апокалипсис” Андрэя архібіскупа Кесарыйскага 1625 г.

Я.Д.Ісаевіч, гаворачы пра дзейнасць кіеўскай друкарні, апісвае, так бы мовіць, адмысловы выдавецкі праект Пляцінецкага, які ўключаў у сябе выдадзеныя ў 1623 г. “Беседы на 14 Посланий св. Апостола Павла” Яна Златавуснага, а таксама дзве вышэй названыя кнігі. Усе гэтыя выданні істотна адрозніваліся ад раней выдадзеных у Кіеве “по исправности текста, полиграфическому исполнению и художественному оформлению” [11]. Несумненна, што іх падрыхтоўка і публікацыя павінны былі вымагаць значна большых фінансавых затрат. Тым не менш герб і імёны Далматаў у першым выданні серыі, “Беседах на 14 Посланий”, не сустракаюцца, значыць на час выпуску ў свет (2.IV.1623) Канстантын быў яшчэ жывы або толькі што памёр і яго тастамант яшчэ не быў рэалізаваны. Затое ў выданні “Беседы на Деяния св. Апостолов” (24.VIII.1624) герб і прысвячэнне Далмату прысутнічаюць, што сведчыць пра яго смерць і перадачу завяшчальных грошай на кнігадрук. Мялецій Сматрыцкі акурат у гэты час знаходзіўся ў двухгадовым падарожжы па хрысціянскім Усходзе і не мог атрымаць грошай з прычыны сваёй адсутнасці. Атрымалася сітуацыя парадаксальная, якой Канстантын загадзя

прадбачыць і ўлічыць у тастаманце не мог: з аднаго боку, Сматрыцкі адсутнічае, з другога – наступнік на яго месца не выбіраўся, бо арцыбіскуп не памёр. Неўзабаве па сваім звароце Мялецій прымае – спярша тайна, а затым і адкрыта – Унію, што аўтаматычна анулюе яго ўдзел у тастаманце як даверанай асобы. Зрэшты, магчыма, што сын тэстатара, Рыгор, праз абставіны, якія склаліся, накіраваў у Кіеў грошы, прызначаныя, паводле тастаманту, Вільні, чым і спрычыніўся да выдання заключнай кнігі серыі – а таму і выступае адрасатам змешчанага ў ёй прысвячэння.

3) І, урэшце, трэці аспект – гэта апасродкаваны ўдзел у стварэнні друкаваных і рукапісных кніг, а менавіта інспіраванне часткі тэкстаў і выяваў: а) прысвячэнняў і гербаў у фінансаваных Далматам выданнях Кіева-Пячэрскай лаўры, б) запісу імя ў суботніках (або іначай – памінальная кніга) фундаваных ім цэркваў.

У першым выпадку мы маем на ўвазе тыя напісаныя выдаўцамі прысвячэнні-падзякі і публікаванне герба Далматаў, што знайшлі месца на старонках названых вышэй кніг з Кіева-Пячэрскай друкарні. У XVI–XVIII ст. склалася ўжо характэрная для гэтага перыяду форма тэкстуальна-графічнай арганізацыі выдання (у замежнай літаратуры такога роду формы часам называюць “выдавецкімі шатамі кнігі”), якая звычай уключала тытульны аркуш, гравіраваную выяву герба мецэната, панегірык на яго і/ці прысвячэнне фундатару і да т.п.; далей ішлі прадмова, уласна тэкст кнігі і інш. Такім чынам, пры даволі моцна развітым у той час мецэнацтве публікаванне герба фундатара і адпаведных тэкстаў сталася ледзь не неад’емнай часткай выдання, і, як бачым, спрычынялася да гэтага не толькі магнатэрыя, але й проста заможная шляхта.

Што жа датычыць другога пункта, дык тут мы гаворым пра суботнікі, у якія святарамі ўпісваліся імёны дабрадзеяў гэтых бажніцаў, гэтых людзей належала памінаць у часе адпаведных набажэнстваў, царквой для гэтага вызначаных. Імёны Канстантына Далмата і яго жонкі мусілі стаць свайго роду цаглінкамі, з якіх, разам з іншымі імёнамі,

бесперапынна “мураваўся”, большыўся тэкст суботнікаў тых цэркваў.

Такім чынам, мы разгледзелі формы прысутнасці беларускай шляхты ў кніжнай прасторы XVI–XVIII стст., якія можна вылучыць на падставе аналізу тэксту тастаманта Канстантына Далмата. Безумоўна, адзін асобна ўзяты дакумент не можа даць поўнай карціны тае ці іншае з’явы: для яе стварэння неабходна далейшая праца па выяўленні і аналізаванні актаў азначанага перыяду, якія, несумненна прынясуць новыя знаходкі і адкрыцці.

1. *Boniecki, A. Herbarz polski / A. Boniecki. – Warszawa, 1899. – Т. 4. – S. 353.*

2. *Uruski, S. Rodzina: herbarz szlachty polskiej / S. Uruski. – Warszawa, 1906. – Т. 3. – S. 212.*

3. *Niesiecki, K. Herbarz polski / K. Niesiecki. – [Liepzig], 1839. – Т. 3; Leszczyc, Z. Herby szlachty polskiej / Z. Leszczyc. – Poznań, 1908.*

4. *Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей – НГАБ): ф. 694, воп. 14, спр. 34, т. 1, арк. 106–112.*

5. *НГАБ: ф. 694, воп. 14, спр. 34, т. 1, арк. 111 адв. – 112.* Правапіс цытаты падаецца максімальна блізка да арыгінала, з прысутнымі беларусызмамі, памылкамі і рознапісаннямі; заменены толькі адсутныя ў сучасным альфабэце літары, упісаны ў радок вынасныя і ўпарадкавана пунктуацыя.

6. *Гл.: Kołbuk, W. Kościoły Wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku / W. Kołbuk. – Lublin, 1998. – S. 338.*

7. *Цыт. наводле: Лабынцев, Ю.А. Виленские издания Петра Мстиславца в собрании Государственной библиотеки им. В.И.Ленина / Ю.А.Лабынцев // Иван Федоров и восточно-славянское книгопечатание. – Мн.: Наука и техника, 1984. – С. 170–179.*

8. *НГАБ: ф. 694, воп. 14, спр. 34, т. 2, арк. 462 адв. – 463 адв.*

9. *Гл., напрыклад: Inwentarz Klasztoru Czerskiego przy podaniu w rządu Jx^u Alexandrowi Kozmińskiemu sporządzony w Roku 1797 // НГАБ: ф. 694, воп. 14, спр. 34, т. 1, арк. 151.*

10. *Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв.* – М., 1981. – Вып. 1, № 37, 44.

11. *Параўн.: Исаевич, Я.Д.* Преемники первопечатника / Я.Д.Исаевич. – М., 1981. – С. 56–57.

РЕПОЗИТОРИЙ БГУКИ